

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 4

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Jerzy Kruppé (IA UW)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Teresa Stawiarska (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 16,0. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w listopadzie 2018 r., druk ukończono

w grudniu 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Andrzej Trzeciński, „Zaszło jego słońce w południe”. Słowne i ikoniczne obrazowanie śmierci na nagrobkach żydowskich w Polsce w XIII–XX wieku	415
Anna Michałowska-Mycielska, Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)	439
Izabela Brzostowska, Franciszek Skibiński, Cegielnie miejskie w Koronie od połowy XVI do połowy XVII w.	449
Dariusz Główka, Siedziby szlacheckie w ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku	475
Paweł Lesisz, Tramwaje konne w Wilnie w latach 1887–1914. Od pomysłu do realizacji	487
Mariusz W. Majewski, Biopaliwa w Drugiej Rzeczypospolitej — mały krok do zrównoważonego rozwoju	503

KOMUNIKATY NAUKOWE

Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jeden warsztat, jedna ręka?	525
--	-----

ŹRÓDŁA

Dariusz Opaliński, Inwentarze kolejowe z lat 1914–1919/1920 z terenu byłej Galicji	531
--	-----

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Alessia Lirosi, <i>I monasteri femminili a Roma tra XVI e XVII secolo</i> . Studi del dipartimento di storia, culture, religioni 9 — Olga Miriam Przybyłowicz	595
<i>Olsztyn w dokumentach 2. Wybór źródeł do historii rzemiosła 1474-1950</i> , red. Danuta Bogdan — Andrzej Klonder	601

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

<i>Reformacja w Toruniu. Wpływ kultury ewangelickiej na rozwój miasta. Katalog wystawy w Muzeum okręgowym w Toruniu 9 czerwca–15 października 2017</i> , red. J. Arszyńska, L. Lewandowska, A. Mierzejewska — Andrzej Klonder	605
Wojciech Ślusarczyk, Dariusz Chyła, <i>Przemysł chemiczno-farmaceutyczny na Kujawach i Pomorzu Gdańskim (1918/20–1950)</i> — Andrzej Klonder	606

Dariusz Główka

Siedziby szlacheckie w ziemi zakroczymskiej w XVII i XVIII wieku

Słowa kluczowe: Mazowsze, kultura materialna, budownictwo, szlachta, inwentarze
Key words: Mazovia, material culture, architecture, nobility, inventories

Problematyka siedzib szlachty w czasach nowożytnych pojawiła się dotychczas w piśmiennictwie przede wszystkim w kontekście rozważań nad dziejami sztuki w Polsce, rzadziej była zagadnieniem podejmowanym przez archeologów i historyków¹. Badano zachowane obiekty oraz pozostałości budynków murowanych, jak również studiowano traktaty architektoniczne, począwszy od pseudo-Opalińskiego, a skończywszy na Sebastianie Sierakowskim². Inwentarze majątkowe, zarówno dóbr ziemskich, jak i pośmiertne spisy ruchomości, zawierają wprawdzie opisy siedzib szlacheckich oraz zabudowań gospodarczych, ale nie ma w nich wielu informacji, które interesowałyby historyków sztuki, a zarazem mogłyby służyć do odtworzenia dawnych warunków mieszkaniowych historykom kultury materialnej. Po te źródła pisane sięgają zarówno historycy sztuki, jak i archeolodzy, najczęściej jednak w celu analizy pojedynczych budowli. Opracowań problematyki siedzib szlacheckich na nieco większym obszarze powstało jak dotąd niewiele, a dopiero one pozwalają na bardziej syntetyczne ujęcia.

W niniejszym artykule analizie poddano 64 opisy domostw szlacheckich w ziemi zakroczymskiej z drugiej połowy XVII i z XVIII w. Zostały one odnotowane zarówno w inwentarzach majątków ziemskich, jak też w pośmiertnych rejestrach mienia ruchomego.

Region ten charakteryzuje się stosunkowo dużym, jak na Mazowsze, udziałem w strukturze własności ziemskiej gospodarstw należących do średniej szlachty. Na tej podstawie można sądzić, że miejscowi posesjonaci zainteresowani byli inwentarzem jako narzędziem prawnym, a dostrzegani przez niektórych badaczy problem niepozostawiania spisów dobytku przez ludzi ubogich nie wpłynął zasadniczo na liczbę zachowanych przekazów. Ziemia zakroczymska była położona w pobliżu Warszawy, pełniącej w tym czasie rolę centrum kulturowego, co także mogło mieć wpływ na zachowania konsumpcyjne miejscowej szlachty. Wreszcie, w sposób miarę kompletny, zachowały się tu serie ksiąg sądowych. Zebrany materiał wprawdzie nie pozwala na pełny opis warunków codziennej egzystencji szlachty na tym terenie, jednakże umożliwia przedstawienie niektórych istotnych zagadnień.

We wspomnianych przekazach niewiele uwagi poświęcano najbliższemu otoczeniu dworów, z wyjątkiem omówienia zabudowań gospodarczych, które w tym miejscu zostaną pominięte.

¹ Leśniakowska M. 1996; Sikorska A.M. 1991; Rolska-Boruch I. 1999; Rolska-Boruch I. 2003; Rozbicka M. 1999; Dwór. 2000; Dwór. 2002; Dwór. 2004; Dwór. 2006; Strzałko M. 2006; Schirmer M.K. 2007; Dwory. 2011; Zienc A. 1962; Marciniak-Kajzer A. 2011; Augustyniak U. 2001; Zawadzki J. 2006; Dwór. 2016; Piwocka M. 1952; Małkiewicz A. 1976; Małkiewicz A. 2000.

² Krótka nauka. 1957; Sierakowski S. 1812.

Założenia folwarczno-dworskie otaczano niekiedy ogrodzeniem³, lecz praktyka ta nie była powszechna⁴. Z sieni lub sionki naprzeciwko wejścia można było dostać się do sadu⁵, jak odnotowano w relacjach z drugiej połowy XVIII w., zaś we wcześniejszych przekazach wspomniano „wirydarz pod oknem” w Pruszkowie w 1680 r.⁶ „oraz ogród włoski zrzuynowany tylko drzewek kilkoro” w Skoroszach w 1712 r.⁷ W sadzie w Jurzynku przeważały śliwy⁸. Mamy tu do czynienia z tradycyjnym i rozpowszechnionym jeszcze w XVIII w. geometrycznym, kwaterowym układem przestrzennym⁹. Sad, ogród z 44 drzewkami oraz sadzawka znajdowały się wokół dworu w Pijanowie, stanowiącym własność Zofii, wdowy po Wojciechu Modzelewskim, podwojewódzim zakroczymskim¹⁰. Do wypoczynku służyć też mogła zbudowana nad sadzawką (która co prawda „zielskiem zarosła”) altanka w Osieku¹¹.

Z wyjątkiem siedziby w Strzegocinie, określonej w 1791 r. jako „pałac”, zapewne więc murowanej, wszystkie pozostałe dwory zbudowane były z drewna. Podstawą konstrukcji był układ zrębowy (wieńcowy), nazywany w przekazach „w węgieł” lub „na węgieł”¹². Stosowano w tym celu tzw. drzewo tarte¹³ lub „kostkowe”¹⁴. Jedynie dwór usytuowany w Zaborowie określono jako „gliną polepiony”. Sądzę jednak, że nie stanowił on wyjątku pod względem techniki budowlanej (szachulcowej), lecz sformułowanie to oznacza raczej odmienne wykończenie drewnianych ścian. System słupowy zastosowano jedynie w miejscowości Żalne, w której w 1718 r. obok nowo pobudowanego dworu stał „budynek stary w słupy nadgniły”. Trudniej natomiast ustalić, jakie znaczenie ma określenie w opisie dworu w Chociszewie, że jest on „z drzewa rżniętego szachulec w węgieł”¹⁵. Czyżby połączono dwa typy konstrukcji?

Analizowane przekazy nie dostarczają, poza jednym przypadkiem, informacji o konstrukcji dachowej. W 1771 r. siedziba Adama Modzelewskiego w Pijanowie Bargłach nakryta była dachem „ze szczytami łamanymi”¹⁶, dwór Łażniewskich w Chociszewie w 1783 r. miał dach „w kwadrat łamany”¹⁷. Osiemnaście siedzib pokrytych było gontami¹⁸, zaś w 21 nakrycie konstrukcji dachowej stanowiła słoma¹⁹.

³ „Dwór na koło dylami oparkaniony”, Naborów, 1741 r., AGAD, zakr. gr. rel., 36, k. 235; „ten dwór sztachecikami małymi niewysokimi ogrodzony”, Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66.

⁴ M. Rozbicka (1999, s. 96) uważa, że większość mniej zamożnych szlacheckich właścicieli decydowała się co najwyżej na grodenie ogrodów i sadów oraz podwórza gospodarskiego.

⁵ Strubiny, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz., 109, k. 514; Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272; Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175. M. Rozbicka (1999, s. 98–102) podaje, że sady położone na tyłach domów wspomniano tylko w trzech majątkach: Ćwiklino (płońskie), Miączyn Wielki i Ślubowo (ciechanowskie).

⁶ Pruszkowo, 1680 r., AGAD, zakr. gr. rel., 6, k. 83.

⁷ Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73; por. Rolska-Boruch I. 2006, s. 207–220.

⁸ Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47.

⁹ Bogdanowski J. 1988, s. 391.

¹⁰ Pijanowo, 1738 r., AGAD, zakr. gr. rel., 33, k. 414.

¹¹ Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175.

¹² Por. Ruszczyk G. 2007.

¹³ Gzowo, 1746 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175; Wierzbica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474; Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 42, k. 3v.

¹⁴ Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47; ?, 1756 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 752; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v; Jackowo, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 66, k. 737; Strubiny, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 514.

¹⁵ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

¹⁶ Pijanowo Bargły, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 682.

¹⁷ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

¹⁸ Szumlińskie, 1670 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 359; Smogoszewo, 1676 r., AGAD, zakr. gr. wiecz. rel., 81, k. 308v; Równe, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 207; Pawłowo, 1710 r., AGAD, zakr. gr. wiecz. rel., 111, k. 119; Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73; Smoszewo, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 58; Żalne, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 196; Magnuszewo, 1726 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 543v.

Dwory w ziemi zakroczymskiej były parterowe, tylko w Równem prawdopodobnie istniał budynek piętrowy, gdyż wzmiankowano tam „galerie”²⁰.

W opisach niektórych siedzib podkreślano, że cała konstrukcja wzniesiona była na fundamentach murowanych. Na przykład sprzedawany przez Konstancję z Platerów Hylzenową dwór w Krempinach w 1782 r. określono jako „dwór podmurowany”²¹. Murowane fundamenty ułatwiały założenie piwnicy²².

W analizowanych przekazach nie podano, z jakiego gatunku drewna wznoszono budynki mieszkalne, natomiast parokrotnie wspomniano o tym przy opisie elementów stolarki architektonicznej — okien lub drzwi²³. Ramy okienne²⁴ i okiennice²⁵ robiono z sośniny, drzwi zaś i ich osieźnice z dębiny²⁶.

Plan omawianych siedzib był różnorodny. Wydaje się, że liczba i funkcja pomieszczeń wynikały zarówno z potrzeb właścicieli, jak też z ich możliwości finansowych. Można sądzić, że podstawowy układ tworzyły: izba, alkierz, komora i sień, odnotowany w 21 opisach²⁷. Byłyby to więc niewielkie rozmiarami budynki na planie dwudzielnym, z asymetrycznie usytuowaną sienią. Zdaniem M. Rozbickiej to nie skala, budulec czy wystrój, ani też układ prze-

Choszczewka, 1728 r., AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 530; Kędzierzawice, 1742 r., AGAD, zakr. gr. rel., 37, k. 364v; Gzowo, 1746 r., AGAD, zakr. gr. rel., 42, k. 3v; Janowo, 1755 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 113, k. 170v; ?, 1756 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 752; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v; Jackowo, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 66, k. 737; Zaborów, 1776 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 37; Krempiny, 1782 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 796v; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

¹⁹ Okunino, 1670 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 382v; Żuromino, 1696 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 104, k. 421; ?, 1706 r., AGAD, zakr. gr. rel., 8, k. 866; Krempy, 1710 r., AGAD, zakr. gr. rel., 9, k. 54; Olszewo, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 49v; Pijanowo Bargły, 1713 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 112, k. 234; Brodowo, 1714 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 352; Strachów, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 447; Szczurowo, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 480; Górki, 1725 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 1024; Błędowo, 1731 r., AGAD, zakr. gr. rel., 28, k. 61; Górki, 1757 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 224v; Wólka Smoszevska, 1738 r., AGAD, zakr. gr. rel., 33, k. 68; Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47; Wierzbica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Smulska, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 11, k. 244v; Górki, 1764 r., AGAD, zakr. gr. rel., 59, k. 349; Krępy, 1778 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 758; Osiek, 1781 r., AGAD, zakr. gr. rel., 76, k. 799v; Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272.

²⁰ Równie, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 207. Określenie to zostało podobnie zinterpretowane przez L. Kajzera wobec dworu w Drobinie, Kajzer L. 2004, s. 34 i n.

²¹ Krempiny, 1782 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 797. O fundamentach murowanych wspomina też Rolska-Boruch I. 1999, s. 87.

²² „Sklep pod nim [dwór stary — D.G.] murowany, ale się już rujnuje”, Magnuszewo, 1726 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 543v. Sklep pod alkierzem odnotowano także w Szczawinie, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 173. W drugiej połowie XVIII w. w Ciechanowskim odnotowano piwnice w trzech dworach, Rozbicka M. 1999, s. 183 i przyp. 233.

²³ Na Lubelszczyźnie w XVII w. budowano przede wszystkim z drewna sosnowego, rzadziej z dębowego, Rolska-Boruch I. 1999, s. 87.

²⁴ Osiek Dolny, 1767 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 641.

²⁵ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

²⁶ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

²⁷ Smogoszewo, 1676 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 81, k. 308v; Pruszkowo, 1680 r., AGAD, zakr. gr. rel., 6, k. 83; Arciechowo, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 283; Żuromino, 1696 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 104, k. 421; Borze Przeskoki, 1697 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 108, k. 424; ?, 1706 r., AGAD, zakr. gr. rel., 8, k. 866; Olszówka, 1710, AGAD, zakr. gr. wiecz. 111, k. 45v; Pijanowo Bargły, 1713, AGAD, zakr. gr. wiecz. 112, k. 234; Kędzierzawice, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 223; Brodowo, 1714 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 352; Żalno, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 196; ?, 1725 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 1024; Dzbanice, 1727 r., AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 365; Pieściola, 1730 r., AGAD, zakr. gr. rel., 16, k. 38; Błędowo, 1731 r., AGAD, zakr. gr. rel., 28, k. 61; Górki, 1757 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 224v; Żołubie Wyszki, 1755 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 586; Smulska, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 11, k. 244v; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678; Górki, 1764 r., AGAD, zakr. gr. rel., 59, k. 349; ?, 1787 r., AGAD, zakr. gr. rel., 84, k. 168v.

strzenny decydowały o określaniu ich mianem dworu. Podstawowe znaczenie miało istnienie folwarku pańszczyźnianego oraz usytuowanie domu na „nielimitowanej obszarowo działce”²⁸. Równie częstym był układ z dwiema izbami, znany z 26 przekazów²⁹. Byłyby to budynki bliższe układem przestrzennym wzorcom opisywanym w ówczesnych pracach teoretycznych, zwłaszcza „chudopacholskiem” dworowi Haura. Sień dzieliła dom na dwie części, w których znajdowało się po jednej izbie. Na podstawie zamieszczonych opisów nie można stwierdzić, czy części te były sobie równe, a ich układ był oparty na zasadach symetrii i osiowości, zgodnie z zaleceniami propagowanymi przez teoretyków³⁰. Druga izba w pięciu siedzibach pełniła rolę czeladnej³¹, wzmiankowano też „pokój panien służących”³².

Bardziej skomplikowane układy wnętrza wiązały się z wydzieleniem kolejnych pomieszczeń. W ośmiu siedzibach, poza izbami — często nazywanymi stołowymi, przypuszczalnie pełniącymi także funkcje reprezentacyjne — znajdowało się od jednego do trzech pokoi. Prawdopodobnie były to wnętrza przeznaczone dla domowników, użytkowane jako przestrzeń prywatna. Określenia „pokój” w analizowanych źródłach użyto już w końcu XVII w.³³ Niekiedy podwajano alkierz, jak w Gzowie³⁴ i Strachówce³⁵, bądź dodawano np. garderobę, „pokoiki” oraz „izdebki”. Jednak najczęściej wymienianym pomieszczeniem, poza izbami, był alkierz. Był on mniej-szy niż izba, oświetlany także mniejszą liczbą okien — z reguły jednym³⁶ lub dwoma³⁷.

W dworach szlachty zamożniejszej, na analizowanym obszarze w Kędzierzawicach Brochocich i Chociszewie Łażniewskich, w połowie XVIII w. istniały odpowiednio jeden i dwa gabinety³⁸. W opisach dworów z drugiej połowy tego stulecia wymieniano także garderoby. W dwóch majątkach odnotowano po jednej³⁹, zaś w dwóch następnych po dwie⁴⁰. Wskazuje to

²⁸ Rozbicka M. 1999, s. 137.

²⁹ Grójec, 1668 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 118; Okunino, 1670 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz., 105, k. 382v; Szumlino, 1670 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 359; Gawarców, 1677 r., AGAD, zakr. gr. rel., 5, k. 495v; Osiek, 1692 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 192; Krempy, 1710 r., AGAD, zakr. gr. rel., 9, k. 54; Olszewo, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 49v; Smoszewo, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 58; Szczurowo, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 480; Sierpieżno, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 560v; Magnuszewo, 1726 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 543v; Naborów, 1741 r., AGAD, zakr. gr. rel., 36, k. 235; Gzowo, 1746 r., AGAD, zakr. gr. rel., 42, k. 3v; Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; ?, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 287; Szczurowo, Goworowo, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 514; Krępiny, 1778 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 758; Krem-piny, 1782 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 796v; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844; Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272; Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175.

³⁰ Leśniakowska M. 1996, s. 13–30; Rozbicka M. 1999, s. 122 i n. Autorka ta stwierdza jednakże, że mniejsze dwory osiemnastowieczne były asymetryczne.

³¹ Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47; Wierzbica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474; Osiek Dolny, 1767 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 641; Szczurowo, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 514.

³² Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678.

³³ Równe, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 207. Rozbicka M. (1999, s. 179) uważa, że pomieszczenia używane przez właściciela w większych, lepiej urządzonych domach-dworach nazywano zazwyczaj pokojami, w mniejszych izbami.

³⁴ Gzów, 1746 r., AGAD, zakr. gr. rel., 42, k. 3v.

³⁵ Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272.

³⁶ Smogoszewo, 1676 r., AGAD, zakr. gr. rel., 37, k. 364v; ?, 1725 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 81, k. 308v; Górki, 1757 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 224v; Kędzierzawice, 1742 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 51; Szczurowo, Goworowo, 1777, AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 1024.

³⁷ Szumlino, 1670 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 359; Kielczewo, 1697 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 104, k. 498; Pijanowo, 1738 r., AGAD, zakr. gr. rel., 33, k. 414; Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47.

³⁸ Kędzierzawice, 1742 r., AGAD, zakr. gr. rel., 37, k. 364v; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

³⁹ Pijanowo Bargły, 1771, AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 682.; Szczurowo, 1777, AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 514.

⁴⁰ Strzembów, 1761, AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678; Chociszewo, 1783, AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

zapewne na początek procesu nadawania poszczególnym pomieszczeniom określonych, indywidualnych funkcji.

Pewne przypuszczenia co do wielkości pomieszczeń można wysnuć analizując liczbę okien. Zdając sobie przy tym sprawę, że wielkość okien w poszczególnych wnętrzach mogła być różna, zarejestrowano, że przeważnie wynosiła dwa lub trzy. Nie było to dużo zważywszy, że w drewnianych rezydencjach biskupów włocławskich w XVII w. znajdowało się od czterech do jedenastu okien, a za przeciętną uznano liczbę pięciu⁴¹.

Pozostałe wnętrza odnotowane w opisach siedzib szlacheckich to komory i spiżarnie, które służyły do przechowywania rzeczy i żywności, zaś sień i sionka umożliwiały dogodnie poruszanie się wewnątrz domu. W sieni najczęściej umieszczano także kuchnię⁴². W Chociszewie w 1783 r. zaznaczono, że „środkiem tego dworu kuchnia [...] komin duży fundamenty i brantmury [brandmur, głucha ściana, mur ogniowy, chroniący przed szerzeniem się pożaru – D.G.] z kamieni i cegły murowany”⁴³. W kominie nie tylko przygotowywano strawę, ale również wędzono mięsa, o czym świadczy wzmianka: „w tym kominie dwa drągi żelazne do wędzenia mięsa wprawione”⁴⁴, oraz pieczono ciasta⁴⁵. Sporadycznie (odnalazłem jedynie trzy wzmianki na ten temat) kuchnie urządzano w osobnym budynku⁴⁶, zwanym też niekiedy piekarnią⁴⁷. Żaden z analizowanych zapisów nie wskazuje, by sień pełniła funkcje reprezentacyjne⁴⁸. Także w sieni znajdowało się wejście na poddasze⁴⁹. Zgodnie z ówczesnym zwyczajem, poddasze z reguły nie stanowiło wnętrza mieszkalnego. Jedynie w Zaborowie wspomniano „ganek na 9 słupach z górnym mieszkaniem o 3 oknach”⁵⁰ oraz w Strachowie — „ganek zły, nad gankiem izdebka zrójnowana”⁵¹.

W XVIII w. w ziemi zakroczymskiej dość rzadko wejście do dworu prowadziło przez ganek. Znanych jest siedem przekazów, w których wymieniono ten element — jeden z pierwszej połowy stulecia, zaś pozostałe z drugiej. O czterech spośród nich wiadomo, że miały po cztery filary, a jeden aż dziewięć⁵². Wedle omawianych źródeł potwierdza się zatem opinia M. Rozbickiej, że na Mazowszu północno-zachodnim ganki upowszechniły się po roku 1800⁵³.

⁴¹ Kubiak E. 2004, s. 118.

⁴² Gawarców, 1677 r., AGAD, zakr. gr. rel., 5, k. 495v; Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73; Kędzierzawice, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 223; Błędowo, 1752 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 106, k. 123; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v; Pijanowo Bargły, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 682; ?, 1756 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 752; Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175; Rozbicka M. 1999, s. 162, 185 i n.

⁴³ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁴⁴ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

⁴⁵ Pieściola, 1730 r., AGAD, zakr. gr. rel., 16, k. 38. Podobnie piecyk piekarski w kominie, Strachów, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 447.

⁴⁶ Pawłowo, 1710 r., AGAD, zakr. gr. wiecz. 111, k. 119; Smoszewo, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 58. Było to zalecane przez teoretyków architektury (por. Krótka nauka. 1957, s. 67) i niekiedy stosowane (np. Sikorska A.M. 1991, s. 21, 41; Kubiak E. 2004, s. 124).

⁴⁷ Równe, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 207; Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73.

⁴⁸ Sikorska A.M. 1991, s. 24 jako odrębną grupę wydzieliła dwory, w których sień była jedynym pomieszczeniem reprezentacyjnym.

⁴⁹ Pijanowo Bargły, 1713, AGAD, zakr. gr. wiecz. 112, k. 234; Jurzynek, 1753, AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47; Jackowo, 1757, AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Chociszewo, 1783, AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844. Warto też zwrócić uwagę na dwór w Szumlinie, co prawda należący do biskupów płockich, ale dzierżawiony wraz z całym kluczem szlachcie, w którym „z sieni wchód kręciestronny na górę”, 1670, AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 359.

⁵⁰ Zaborów, 1776 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 37.

⁵¹ Strachów, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 447.

⁵² Strachów, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 447; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678; Zaborów, 1776 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 37; Szczurowo, Goworowo, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 514; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁵³ Rozbicka M. 1999, s. 189.

W opisach wewnątrz mieszkalnych wiele miejsca zajmują informacje na temat drzwi i okien, pełne szczegółowych danych dotyczących ich budowy i konstrukcji. Zapisy te miały uchronić właścicieli przed ewentualnymi zamianami tych elementów wyposażenia domów przez nieuczciwych zarządców lub opiekunów prawnych. Pomieszczenia mieszkalne, izby i pokoje wyposażano najczęściej w dwa lub trzy okna, inne tylko w jedno⁵⁴. Szyby oprawiano zarówno w drewno, jak i w ołów, oraz dzielono na niewielkie części⁵⁵. Chroniono je okiennicami⁵⁶.

Tylko w niektórych domostwach opisano podłogi i pułapy. Te pierwsze układano najczęściej z drewna (tarcicy⁵⁷ lub dyli⁵⁸), niekiedy z heblowanych desek⁵⁹. Wiadomo, że w 1761 r. w Strzembowie, w izbie stołowej deski położono wzdłuż pomieszczenia⁶⁰. W relacji dotyczącej dworu w Skoroszach użyto określenia „na podłodze rżniętej”; najprawdopodobniej chodziło tu o układaną specjalnie posadzkę⁶¹. W wydanej wcześniej *Krótkiej nauce* zalecano podłogi wykładane „dębem rzezanym” lub marmurem⁶². Czasem sień brukowana była kamieniami⁶³ lub wykładana ceglami, tworzącymi rodzaj posadzki⁶⁴. Trudno dociec, dlaczego we dworze należącym do regenta ziemskiego i grodzkiego zakroczymskiego, Józefa Zaborowskiego w Strachówce, w sześć lat po wybudowaniu nie ułożono jeszcze podłóg⁶⁵.

Pułapy wykonywano z tarcicy „na zakładkę”⁶⁶, niekiedy też najprawdopodobniej na styk⁶⁷, oblepiając je gliną⁶⁸.

Wnętrza ogrzewano piecami. Nie są znane żadne szczegóły konstrukcyjne; w dokumentach zaznaczano jedynie ich stan, bądź kolorystykę kafli użytych do ich postawienia. Bliskie położenie znanego ośrodka wyrobu ceramiki, jakim był Zakroczym, spowodowało zapewne, że trzykrotnie wspomniano piece „zakroczymskiej roboty”⁶⁹. O jednym z nich wiadomo, że był „w trzy skrzynie postawiony, prętami żelaznymi według zwyczaju związany”⁷⁰. Szlachetniejsze,

⁵⁴ W ciechanowskim w drugiej połowie XVIII w. izby i pokoje miały dwa lub rzadziej trzy okna, Rozbicka M. 1999, s. 208.

⁵⁵ Np. cztery okna w jednej z izb w domu Zofii z Bromirskich, wdowy po Adamie Łązniewskim, łowczym przasnyskim, podzielone były na kwatery, w których znajdowało się po 20 szybek, Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁵⁶ „Na wszystkich oknach okiennice”, Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁵⁷ Pijanowo Bargły, 1713 r., AGAD, zakr. gr. wiecz. 112, k. 234; Kędzierzawice, 1742 r., AGAD, zakr. gr. rel., 37, k. 364v; Gzowo, 1746 r., AGAD, zakr. gr. rel., 42, k. 3v; Wierzbnica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474; Janowo, 1755 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 113, k. 170v; Krempiny, 1782 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 796v; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844; Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175.

⁵⁸ Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66.

⁵⁹ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁶⁰ Strzembów, 1761, AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

⁶¹ Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73. W dworze Kryskich w Drobinie w 1762 r. podłoga w jednej z izb „z tarcic w kostkę sadzona”, Kajzer L. 2004, s. 34. Tak samo ułożone były podłogi w dwóch dworach na Lubelszczyźnie, por. Rolska-Boruch I. 1999, s. 95; a także Rozbicka M. 1999, s. 207.

⁶² *Krótką nauka*. 1957, s. 29.

⁶³ Krempy, 1710 r., AGAD, zakr. gr. rel., 9, k. 54; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678.

⁶⁴ Równe, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 207; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678; Rozbicka M. 1999, s. 207.

⁶⁵ Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272.

⁶⁶ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v; Osiek Dolny, 1767 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 641; Pijanowo Bargły, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 682; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁶⁷ Rozbicka M. 1999, s. 207.

⁶⁸ Pruszkowo, 1680 r., AGAD, zakr. gr. rel., 6, k. 83; Wierzbnica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474.

⁶⁹ ?, 1756 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 752; Smulska, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 11, k. 244v; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

⁷⁰ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

białe kafle (czyli z o licach pokrytych białym szkliwem) zastosowano do budowy pieców zdobiących izby i pokoje w 21 dworach⁷¹, a późniejsze, zielone — w 22 siedzibach⁷². Jeśli we dworze znajdowało się kilka pieców, białe stawiano w pomieszczeniach reprezentacyjnych, np. w siedzibie podstolego ciechanowskiego, Pawła Lasockiego. W 1724 r., we dworze będącym jego własnością, piec biały ocieplał i dekorował wnętrze izby stołowej, zaś zielony — pokój. W 1761 r. w Strzembowie Januszewskich, również w izbie stołowej znajdował się piec biały, a w pokoju „panien służących [...] piec zielony”⁷³. O tej istotnej, drugiej funkcji grzejników świadczy opis zawarty w inwentarzu pośmiertnym Aleksandra Strzałkowskiego, spisany w 1741 r. przez wdowę po nim, Annę. We dworze odnotowano trzy piece: „biały wybijany w kwiaty różane [...], piec biały, [...] piec w prążki malowany”. Dwukrotnie wspomniano o ustawianiu ławek koło pieca; to z kolei wskazuje na ich podstawowe zadanie — podnoszenie temperatury w pomieszczeniach⁷⁴. Murowane⁷⁵ lub wykonane z gliny⁷⁶ kominki budowane w niektórych wnętrzach spełniały tę samą funkcję. Chociaż dawały mniej ciepła, służyły jako dodatkowe oświetlenie. W dokumencie z 1726 r. w tzw. „dworku nowym” w Magnuszewie zapisano, że w drugiej izbie „kominek murowany do komina siennego wywiedziony”⁷⁷.

Niekiedy zaznaczano, jak zdobione były wnętrza. Czynniono to, jak się wydaje, w zamożniejszych majątkach, poprzez bielienie wapnem⁷⁸, zawieszanie na ścianach płóciennych⁷⁹ lub bardziej nowoczesnych, papierowych obić⁸⁰, malowanie drzwi⁸¹. W cytowanych przekazach

⁷¹ Równe, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107 k. 207; Krempy, 1710 r., AGAD, zakr. gr. rel., 9, k. 54; Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73; Szczawin, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 173; Strachów, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 447; Pięściola, 1730 r., AGAD, zakr. gr. rel., 16, k. 38; Naborów, 1741 r., AGAD, zakr. gr. rel., 36, k. 235; Błędowo, 1752 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 106 k. 123; Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47; Wierzbnica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474; Janowo, 1755 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 113, k. 170v; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v; Osiek Dolny, 1767 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 641; Jackowo, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 66, k. 737; Pijanowo Bargły, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 62, k. 682; Zaborów, 1776 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 37; Szczurowo, 1777 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 514; Krempiny, 1782 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 796v; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁷² Okunino, 1670 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 382v; Szumlino, 1670 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 105, k. 359; Pruszkowo, 1680 r., AGAD, zakr. gr. rel., 6, k. 83; Arciechowo, 1691 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 107, k. 283; ?, 1706 r., AGAD, zakr. gr. rel., 8, k. 866; Krempy, 1710 r., AGAD, zakr. gr. rel., 9, k. 54; Pijanowo Bargły, 1713 r., AGAD, zakr. gr. wiecz. 112, k. 234; Szczawin, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 173; Żalne, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 196; Sierpieżno, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 560v; Strachów, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 447; Szczurowo, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 480; ?, 1725 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 1024; Dzbanice, rok?, AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 365; Choszczewka, 1728 r., AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 530; Błędowo, 1752 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 106, k. 123; Zołubie Wyszki, 1755 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 586; Jackowo, 1757 r., AGAD, zakr. gr. rel., 58, k. 66; Smulska, 1757 r., zakr. gr. rel., 11, k. 244v; Zaborów, 1776 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109 k. 37; Krempiny, 1778 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 109, k. 758; Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175.

⁷³ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

⁷⁴ Sierpieżno, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 560v; Zołubie Wyszki, 1755 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 586.

⁷⁵ Dwa kominki z blachami, Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73; Smoszewo, 1718 r., AGAD, zakr. gr. rel., 21, k. 58; trzy kominki, Gzowo, 1746 r., AGAD, zakr. gr. rel., 42, k. 3v; dwa szafiaste, Janowo, 1755 r., AGAD, zakr. ziem. wiecz. rel., 113, k. 170v; jeden w izbie, Górki, 1764 r., AGAD, zakr. gr. rel., 59, k. 349.

⁷⁶ W dwu izbach było po jednym kominku, Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272.

⁷⁷ Magnuszew, 1726 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 543v; por. także Garas M., Pietrzak J. 2014.

⁷⁸ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁷⁹ Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272.

⁸⁰ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁸¹ Tamże; por. Rozbicka M. 1999, s. 206.

wyliczano meble znajdujące się wewnątrz dworów: stoły, ławy, krzesła, zydle, szafy, kredensy, a niekiedy też obrazy. W tym zakresie najbardziej interesująca wydaje się wzmianka, że w jednej z izb w Strachówce na oknem wisiał obraz Matki Boskiej Częstochowskiej⁸² oraz „ław dwie wkoło ścian”⁸³.

Nie wszystkie z opisywanych budynków używane były w całości. Odnotowano siedziby, w których tylko część pomieszczeń była urządzona i zamieszkana. W 1761 r. w Strzembowie wzmiankowano, że „na drugiej zaś połowie izba pusta bez okien i pieca”⁸⁴. Podobnie w inwentarzu pośmiertnym podczaszego zakroczymskiego, Stanisława Szydłowskiego, spisany kilka lat wcześniej stwierdzono, że w jego domu „po drugiej stronie [sieni — D.G.] izba i alkierz [...] okien nie masz ani podłogi”⁸⁵. „Izbę pustą bez okien, pieca i pułapu”, oddzieloną sienią od części mieszkalnej, zarejestrowano też we dworze w Choszczewce w 1728 r.⁸⁶

We dworze w Skoroszach w 1712 r. znajdowała się kaplica, którą ogrzewano murewanym szafiastym kominkiem, a w niej „obraz NP, stół do odprawiania mszy”⁸⁷; w Naborowie Strzałkowskich „przy alkierzu za indultem msze święte odprawuje się w niej”⁸⁸.

Trudno oceniać, na ile założenia teoretyczne miały wpływ na usytuowanie dworów wobec stron świata. Krytykowano bowiem obrócenie domostwa ku zachodowi lub południu; już w pierwszej połowie XVII w. zalecano zwracać je ku południu lub południowemu wschodowi⁸⁹. W dwóch przypadkach wiadomo, że wejście do budynku było zlokalizowane od strony zachodniej (Jackowo, Chociszewo)⁹⁰. Kierunek południowo-wschodni, u Łozińskiego określony jako „godzina jedenasta”, w innych dworach północno-zachodniego Mazowsza z drugiej połowy XVIII i pierwszej XIX w., badanych przez M. Rozbicką, charakterystyczny był dla wielu dworów (28), niewiele zaś mniej obiektów (21) zwróconych było na południowy zachód⁹¹.

Na szczególną uwagę zasługuje jedyna murewana siedziba szlachecka w ziemi zakroczymskiej, a mianowicie Strzegocin. W 1751 r. określono ją jako pałac. Był to budynek parterowy dwutraktowy, z wysokim dachem. Wewnątrz wydzielono pięć pokoi o różnej wielkości. Na stosunkowo bogaty wystrój wskazują rozmaite detale: „malowane nad oknami i drzwiami” sufity, ozdobnie ułożona drewniana podłoga w pokojach, dębowe drzwi oraz piece farfururowe, ozdobione białymi i czerwonymi kafłami. Nad oknami umieszczono 20 żelaznych prętów do zasłon. Znajdowało się tam także: 11 krzeseł, kredensik, 2 szafki, „kanapka mała płótnem obita, [...] stół marmurowy z nogami toczoneymi dębowymi”, w sieni — stolik z szufladą. Za pałacem rozciągał się sad z 90 drzewami owocowymi, w tym z 30 węgierkami, zaś jedna kwatery była „bukspanem wysadzona”⁹².

Nasuwa się spostrzeżenie, że siedziby szlacheckie nie były wznoszone zgodnie z zalecanymi przez ówczesnych teoretyków architektury witruiwiańskimi cechami *firmitas*, *utilitas*, *venustas*. Jeśli już inwestorzy lub właściciele zetknęli się z tymi ideami, to przemawiało do nich, jak się wydaje, jedynie pojęcie trwałości, użyteczności. Nie szło to jednak w parze ze stałą troską o dom. Zebrane przekazy zawierają bowiem wzmianki na temat stanu zachowania

⁸² Strachówka, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 272.

⁸³ Olszewo, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 49v.

⁸⁴ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

⁸⁵ ?, 1756 r., AGAD, zakr. gr. rel., 55, k. 752.

⁸⁶ Choszczewka, 1728 r., AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 530.

⁸⁷ Skorosze, 1712 r., AGAD, zakr. gr. rel., 12, k. 73.

⁸⁸ Naborów, 1741 r., AGAD, zakr. gr. rel., 36, k. 235.

⁸⁹ Rozbicka M. 1999, s. 139 i n.

⁹⁰ Jackowo, 1771 r., AGAD, zakr. gr. rel., 66, k. 737; Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁹¹ Rozbicka M. 1999, s. 139.

⁹² Strzegocin, 1751 r., AGAD, zakr. gr. rel., 44, k. 7.

poszczególnych siedzib, ich materialnej kondycji. I tak, dziewięć budynków określono przymiotnikiem „nowy”, zaś w odniesieniu do jedenastu użyto słowa „stary”. Warto też zwrócić uwagę na opis domostwa Aleksandra Łuszczewskiego w Kielczewie z 1697 r., wskazujący na współistnienie dwóch jego części — starej i nowej: „dwór połowa starego połowa nowego”⁹³.

Nie zawsze wykańczano całość domu. W Strzembowie odnotowano, że „na drugiej stronie izba pusta bez okien i pieca”⁹⁴, podobnie w Choszczewce, gdzie „z sieni w drugą stronę izba pusta bez okien, pieca i podług”⁹⁵. W dziesięciu innych relacjach wspomniano o różnych uszkodzeniach budynków. Uwagi te miały charakter ogólny, np. „izba druga spustoszała”⁹⁶ lub „dwór reperacji potrzebuje wielkiej”⁹⁷ i „wali się na podporach”⁹⁸. Były to także bardziej szczegółowe spostrzeżenia, np. „wierzch zły, krokwy nadgniłe, tylko na podporach stoi”⁹⁹, „ściany nadgniłe i dziury w ścianach”, w części pomieszczeń „nie ma podłóg”¹⁰⁰, w izbie czeladnej „podwaliny w niej dobrze nadgniły”¹⁰¹, „wszytek wierzch zły reperacji potrzebuje”¹⁰². Podkreślono, że piece wymagały przestawienia, w Wierzbicy¹⁰³, w Jurzynku¹⁰⁴ i Osieku, „gdzie także podłoga stara złą pogniła”¹⁰⁵. Pozabijane deskami okna były w izbie czeladnej w Wierzbicy¹⁰⁶, a w podobnym stanie jedno z trzech okien w izbie w Osieku oraz dziesięć okien w Szczurowie, gdzie oprawione „w ołów” pozostały tylko dwa¹⁰⁷. W inwentarzu majątności Szczawin, Łuszczewo i Wólka Łuszczewka, spisany w 1713 r. przez dzierżawcę Marcina Brochockiego, po zniszczeniu majątku przez Rosjan, znajduje się informacja, iż nowo postawiony dwór „zawarciem i budowaniem valoris półtora tysiąca tynfów”, zaś koszt dziesięciu chałup chłopskich wyniósł 1000 tynfów¹⁰⁸.

Analizowane przekazy źródłowe pozwalają stwierdzić, że w ziemi zakroczymskiej w budownictwie siedzib szlachty w XVII i XVIII w. dominował „chudopacholski”, architektoniczny model dworu, w dodatku w wersji zredukowanej. Prostota planu, nie zawsze podkreślana symetria, oraz pozbawiona detalu elewacja charakteryzowały ówczesne domostwa szlachty mazowieckiej, co odpowiadało ograniczonym możliwościom finansowym właścicieli, których zapewne gusta artystyczne i wymogi komfortu nie były jeszcze rozbudzone.

Adres Autora:

dr hab. prof. IAE PAN, Dariusz Głowska
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105.
glowska@iaepan.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1633-5505

⁹³ Kielczewo, 1697 r., AGAD, zakr. gr. wiecz., 104, k. 498.

⁹⁴ Strzembów, 1761 r., AGAD, zakr. gr. rel., 61, k. 678v.

⁹⁵ Choszczewka, 1728 r., AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 530.

⁹⁶ Gawarców, 1677 r., AGAD, zakr. gr. rel., 5, k. 495v.

⁹⁷ Chociszewo, 1783 r., AGAD, zakr. gr. rel., 79, k. 844.

⁹⁸ Błędowo, 1731 r., AGAD, zakr. gr. rel., 28, k. 61.

⁹⁹ Dwór Michała Łempickiego, 1725 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 1024.

¹⁰⁰ Kędzierzawice, 1742 r., AGAD, zakr. gr. rel., 37, k. 364v.

¹⁰¹ Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47.

¹⁰² Choszczewka, 1728 r., AGAD, zakr. gr. rel., 25, k. 530;

¹⁰³ Wierzbica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474.

¹⁰⁴ Jurzynek, 1753 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 47.

¹⁰⁵ Osiek, 1786 r., AGAD, zakr. gr. rel., 81, k. 175.

¹⁰⁶ Wierzbica, 1754 r., AGAD, zakr. gr. rel., 54, k. 474.

¹⁰⁷ Szczurowo, 1724 r., AGAD, zakr. gr. rel., 23, k. 480.

¹⁰⁸ Szczawin, 1713 r., AGAD, zakr. gr. rel., 15, k. 173.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Głównego Akt Dawnych], zakr. gr. rel. [zakroczymskie grodzkie relacje], sygn. 5, 6, 8, 9, 11, 12, 15, 16, 21, 23, 25, 28, 34, 36, 37, 42, 44, 54, 55, 61, 62, 66, 76, 78, 81, 84.
- AGAD [Archiwum Głównego Akt Dawnych], zakr. gr. wiecz. [zakroczymskie grodzkie wieczyste], sygn. 104, 105, 108, 111, 112, 113, 117.
- AGAD [Archiwum Głównego Akt Dawnych], zakr. ziem. wiecz. rel. [zakroczymskie ziemskie wieczyste relacje], sygn. 106, 107, 109.

Źródła i opracowania publikowane

- Augustyniak Urszula. 2001. *Drewniane dwory Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku — rezydencje czy siedziby?*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. T. Wiślicz, E. Opaliński, Warszawa, s. 125–145.
- Bogdanowski Janusz. 1988. *Ogrody sarmackie*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki, kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, red. Z. Bania i in., Warszawa, s. 391–397.
- Dwory. 2011. *Dwory i pałace Lubelszczyzny w badaniach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin.
- Dwór. 2000. *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały V seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Instytut Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Kielecki Dom Środowisk Twórczych, Kielce 7–9 października 1999*, red. T.S. Jaroszewski, Warszawa.
- Dwór. 2002. *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VI seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach*, red. A. Sieradzka, Warszawa.
- Dwór. 2004. *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VII seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce 16–18 października 2003*, red. A. Sieradzka, Warszawa.
- Dwór. 2006. *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VIII seminarium, zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce, 13–15 października 2005*, red. L. J. Kajzer, Kielce.
- Dwór. 2016. *Dwór: ponowoczesne przygody idei i formy*, red. P. Cichoń, S. Latocha, Łódź.
- Garas Marta, Pietrzak Janusz. 2014. *Kafłowe piece grzewcze w nowożytnych inwentarzach i ilustracjach dóbr ziemskich z obszaru Mazowsza a realia archeologiczne [wybrane przykłady]*, [w:] *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 75–90.
- Kajzer Leszek. 2004. *Nad refleksami sztuki Michała Anioła — dwór w Drobinie na Mazowszu*, [w:] *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VII seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce 16–18 października 2003*, red. A. Sieradzka, Warszawa, s. 29–40.
- Krótką nauka. 1957. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. A. Miłobędzki, Warszawa.
- Kubiak Ewa. 2004. *Koncepcja dworu szlacheckiego a siedziby duchowieństwa. Drewniane rezydencje biskupów włocławskich w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VII seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce 16–18 października 2003*, red. A. Sieradzka, Warszawa, s. 113–135.
- Leśniakowska Marta. 1996. *„Polski dwór”: wzorce architektoniczne, mit, symbol*, wyd. 2, Warszawa.
- Małkiewicz Adam. 1976. *Teoria architektury w nowożytnym piśmiennictwie polskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. CCCXXIII, Prace z Historii Sztuki, z. 13, Warszawa–Kraków.

- Małkiewicz Adam. 2000. *Theoria et Praxis. Studia z dziejów sztuki nowożytnej i jej teorii*, Kraków.
- Marciniak-Kajzer Anna. 2011. *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce: wizerunek archeologiczny*, Łódź.
- Piwocka Maria. 1952. *Polscy teoretycy architektury*, Warszawa.
- Rolska-Boruch Irena. 1999. *Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną 1500–1700, założenia przestrzenne, architektura, funkcje*, Lublin.
- Rolska-Boruch Irena. 2003. „Domy Pańskie” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku, Lublin.
- Rolska-Boruch Irena. 2006. *Tradycja i moda w rezydencjonalnych ogrodach Lubelszczyzny w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały VIII seminarium, Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach, Kielce, 13–15 października 2005*, red. L. Kajzer, Kielce, s. 207–220.
- Rozbicka Małgorzata. 1999. *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa.
- Ruszczyk Grażyna. 2007. *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa.
- Schirmer Marcin K. 2007. *Dwory i majątki ziemskie w okolicach Łomży*, Warszawa.
- Sierakowski Sebastian. 1812. *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, t. 1–2, Kraków.
- Sikorska Anna Maria. 1991. *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, Warszawa.
- Strzałko Maria. 2006. *Barokowe dwory i pałace w Wielkopolsce*, Poznań.
- Zawadzki Jarosław. 2006. *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszaków herbu Dąbrowa do połowy XVII wieku*, „Barok. Historia, literatura, sztuka”, R. 13, nr 1, s. 95–115.
- Zienc Andrzej. 1962, *Dwór w Oborach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 24, nr 2, s. 188–199.

NOBILITY MANOR HOUSES IN THE ZAKROCZYM DISTRICT IN THE 17TH AND 18TH CENTURY

Issues related to nobility manor houses in the early modern period have been discussed in the literature mostly in the context of art history, being of lesser interest for archaeologists and historians. This has undoubtedly been due to the type of written sources surviving: estate inventories and probate inventories usually contain rather enigmatic descriptions of manors. Therefore, they are explored primarily by historians of material culture, interested in living conditions.

The present article is based on an analysis of 64 descriptions of nobility manor houses from the second half of the 17th c. and the 18th c. situated in the Zakroczym district in Mazovia. In that area middle nobility were a significant proportion of landowners; additionally it was a region close to the centre of the country, i.e. Warsaw. Manors in that area were timber log constructions; of the analyzed ones 21 were thatched and 18 shingled. They were designed as bipartite buildings with an asymmetrical hall, a room, a bedchamber and a pantry, or with two rooms. The latter layout can be considered closer to models described in architectural treatises of that time, especially to Haur's "impoverished nobleman's manor". The hall divided the house into two parts, with one room in each. It is however, difficult to infer from descriptions whether the two parts were equal in size; the arrangement made them appear symmetrical and symmetry was promoted by theorists.

The eighteenth-century manors of better-off nobility (of the Brochocki family in Kędzierzawice, and of the Łażniewski family in Chociszew) had cabinets (one and two, respectively). Descriptions from the second half of the 18th c. also mention dressing rooms, one or

even two in a manor. Entrance porches were uncommon; there are only seven mentions of such a feature, one from the first and the others from the second half of the 18th c.

The interiors were heated by stoves; no construction details are known since descriptions only mention the overall condition of the stove or the colour of the tiles. Three sources mention tiles made in the nearby town of Zakroczym, which was a well-known pottery centre. Some descriptions indicate methods of interior decoration, usually limited to whitewashing, putting linen or more modern paper coverings on the walls and painting the doors.

The simple layout, which was not always symmetrical, and unadorned elevation made the nobility manors of the area modest houses, matching the limited income of the owners, who did not have refined taste or great need for home comforts.

Translated by
Izabela Szymańska